

ANALYSIS OF PERSIAN-TAJIK VARIATIONS IN UZBEK LANGUAGE

Nadir Nuriddinov*PhD, Associate Professor**Tashkent State University of Oriental Studies**Tashkent, Uzbekistan***Sevarbek Elboev***Student**Tashkent State University of Oriental Studies**Tashkent, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: acquisitions, prefix, suffix, leading morpheme, auxiliary morpheme, present tense verb stem, acquisition factors.

Received: 28.05.23**Accepted:** 30.05.23**Published:** 01.06.23

Abstract: Many words from other languages have entered the vocabulary of the modern Uzbek language due to historical reasons. Words that came into the Uzbek language from other languages are called borrowed. The acquired words belong to Uighur, Persian-Tajik, Arabic, Russian, German, French, English and other languages. This article is aimed at identifying Persian-Tajik borrowings in the Uzbek language and their analysis.

O‘ZBEK TILIDAGI FORS-TOJIKCHA O‘ZLASHMALAR TAHLILI

Nodir Nuriddinov*PhD, dotsent**Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**Toshkent, O‘zbekiston***Sevarbek Elboyev***Talaba**Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**Toshkent, O‘zbekiston*

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: o‘zlashmalar, prefiks, suffiks, yetakchi morfema, ko‘makchi morfema, fe‘lning hozirgi zamon negizi (FHZN), o‘zlashish omillari.

Annotatsiya: Hozirgi o‘zbek tilining lug‘at tarkibiga tarixiy sabablarga ko‘ra boshqa tillardan ko‘plab so‘zlar kirib kelgan. O‘zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlar o‘zlashgan so‘zlar deb yuritiladi. O‘zlashgan so‘zlar uyg‘ur, fors-tojik, arab, rus,

nemis, fransuz, ingliz va boshqa tillarga oid. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi fors-tojik o'zlashmalarini aniqlash va ularni tahlil qilish maqsad qilingan.

АНАЛИЗ ПЕРСИДСКИХ-ТАДЖИКСКИХ ВАРИАЦИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Надир Нуриддинов

PhD, доцент

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

Севарбек Эльбоев

Студент

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: приобретения, приставка, суффикс, ведущая морфема, вспомогательная морфема, основа глагола настоящего времени (ФХЗН), факторы приобретения.

Аннотация: Многие слова из других языков вошли в словарный запас современного узбекского языка в силу исторических причин. Слова, пришедшие в узбекский язык из других языков, называются заимствованными. Приобретенные слова относятся к уйгурскому, персидско-таджикскому, арабскому, русскому, немецкому, французскому, английскому и другим языкам. Данная статья направлена на выявление персидско-таджикских заимствований в узбекском языке и их анализ.

KIRISH

Tilning ijtimoiylashishi oshgani sari uning lugʻat tarkibi ham rivojlanib boraveradi. Til lugʻat tarkibining taraqqiyotida eng muhim omil bu oʻzga tillardan soʻzning oʻzlashtirilishidir. Jumladan, bu holatni oʻzbek tilida ham kuzatishimiz mumkin. Hozirgi oʻzbek tiliga bir nazar tashlaydigan, boʻlsak, unda arab, fors-tojik, rus va qisman ingliz tiliga tegishli boʻlgan bir qancha soʻzlarni uchratishimiz mumkin. Ayniqsa forscha oʻzlashmalar soni yuqorida sanab oʻtilgan tillardan oʻzlashgan soʻzlarga nisbatan koʻproqdir. Oddiy bir misol sifatida aytadigan boʻlsak, oʻzbek tilidagi “paxta” soʻzining ham kelib chiqishi bevosita fors tili bilan bogʻliq. Oʻzbek tiliga fors tilidan leksema ikki yoʻl orqali oʻzlashtirilgan:

ASOSIY QISM

1) jonli soʻzlashuv orqali, bu usulni odatiy usullardan biri deb bermalol ayta olamiz. Chunki, har xil til vakillarining oʻzaro aloqaga kirishi natijasida tabiiyki, soʻz oʻzlashtirish hodisasi kuzatiladi. Boshqa tildagi bir soʻz boshqa tildagi oʻziga xos xususiyatlarga moslashgan holda

o'zlashadi. Yana bir e'tiborli tarafi shundaki, o'zlashayotgan so'zning talaffuz jihati ham o'ziga yarasha alohida ahamiyatga ega. Masalan, fors-tojik tilida ishlatiladigan "kabutar" so'zi o'zbek tiliga moslashgan holda "kaptar" shaklida o'zlashgan;

2) bosma manbalar orqali, ushbu yo'lni ham o'z navbatida, ikkiga ajratishning imkoni mavjud: Birinchi yo'l shundan iboratki, bir tilda yozilgan adabiyotni ikkinchi bir tilga ya'ni, so'z o'zlashtirib olayotgan tilga tarjima qilish. Bunda ma'nosi faqat o'sha tildagina bo'lgan so'zlarning o'zlashtirilishi mumkin. Ikkinchi yo'l esa, masalan, o'zbek adabiyotiga o'zining asari bilan kirib kelayotgan adibning boshqa millat tili va adabiyotini yaxshi o'rgangani sabab bo'lishi mumkin.

Shuningdek, o'zbek tiliga fors-tojik tilidan so'zlarning kirib kelishiga yana bir qancha omillar ham mavjud bo'lib, ular quyida sanab o'tiladi:

A) aholining asosiy qatlami necha asrlardan beri yonma-yon hududda muayyan urf-odatlar atrofida birlashgan holatda yashab kelayotganligi;

B) bilingvizm hodisasi, ya'ni ikki tilning dialektini bilish (bu hodisa, asosan, ma'lum bir davrda sodir bo'ladi. Hozirgi kunda bu holatni qiyoslaydigan bo'lsak, O'zbekiston aholisining ma'lum bir qismi o'zbek va rus tillarida yetarlicha so'zlashish qobiliyatiga ega);

C) ikki tilda ya'ni o'zbek va fors-tojik tillarida uzoq vaqt davomida ijod qilish. Ma'lumki, bu hodisani, adabiyotshunoslar, "zullisonaynlik" hodisasi deb nomlashadi;

D) O'zbekiston tarixida muhim ahamiyat kasb etgan Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida fors-tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi;

E) adabiyot, san'at va madaniyatning mushtarakligi hamda xalq turmush tamoyillarining birlashib ketganligi.

Yana bir narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, fors-tojik tilidan leksemalarni o'zbek tiliga o'zlashtirish tarixiy jihatdan faol hisoblangan, hattoki o'zbek tiliga arabcha o'zlashmalarining ma'lum bir qismi aynan fors-tojik tili orqali o'zlashgan. Lekin hozirgi kun uchun bu holat anchagina o'z faolligini yo'qotgan.

Mazkur maqolada Alibek Rustamovning "So'z xususida so'z" asari, U. Tursunov, A. Muxtorov, Sh. Rahmatullayevning "Hozirgi adabiy o'zbek tili", hamda A. Abduazizovning "Tilshunoslikka kirish" asarlaridan nazariy manba sifatida foydalanildi. O'zbek tilidagi fors-tojikcha o'zlashmalar esa Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, G'afur G'ulom asarlaridan to'planib, tahlil etildi.

O'zlashgan leksemalarga misollar keltiradigan bo'lsak, otlardan – sartarosh (*sar* – "bosh", *tarosh* – "qirmoq, tekislamoq"), avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, hunar, sifatlardan – badbo'y (*bad* – "yomon", *bo'y* – "hid"), badjahl (*bad* – "yomon", *jahl* – "nodonlik"), baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza, ravishlardan – bajonodil, banogoh, do'stona, tez, bazo'r, astoydil, chunon, bog'lovchilardan – chunki, agar, yoki

garchi, ham, undov so‘zlardan – balli, dod, modal so‘zlardan – chunonchi, binobarin kabi so‘zlar o‘zlashgan.

Shuningdek, fors-tojik tilidan o‘zlashgan bir qancha prefikslar va suffikslar ham mavjud:

Prefikslar: be- (*bebaxt, befarosat*), ba- (*bama’ni*), no- (*noma’lum, nomahram*),

ham- (*hamfikr, hamdo’stlik*), bar- (*barkamol*), kam- (*kamsuqum*), xush- (*xushmuomala, xushmanzara*).

Suffikslar: -kor, (*paxtakor, pillakor*) -xo‘r (*o’txo‘r, go’shtxo‘r*), -parvar (*oilaparvar, vatanparvar*).

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarida “nomahram” so‘zining ishtirokini ko‘rishimiz mumkin: “Ovozim bor, deb ashulaga zo‘r bermasin, - dedi. **Nomahramlarga** ovozini eshitdirsa, rozi emasman...” (Cho‘lpon “Kecha va kunduz” 19-bet. www.ziyouz.com kutubxonasidan)

Aybnoma – ushbu qo‘shma so‘z tarkibidagi ikkinchi yetakchi morfema fors-tojik tilidan o‘zlashgan. Fors-tojik tilidagi **نامه** (nome) so‘zi o‘zbek tilida “xat” ma’nosini anglatadi. Demak, bu so‘zning lug‘aviy ma’nosi “ayb xati”dir. Yana bir “aybdor” so‘zidagi “-dor” affiksi ham fors-tojik tilidan o‘zlashgan bo‘lib, “-dor” fors-tojik tilidagi **داشتن** (*doshtan*) – “ega bo‘lmoq”, “bor bo‘lmoq” fe’lining hozirgi zamon fe’l negizi shakli hisoblanadi. Bunda yuqoridagi so‘zning ma’nosi “aybga ega, aybi bor” ma’nolari bilan izohlanadi. Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarida “aybdor” so‘zi uchraydi:

“ - **Aybdor** Zebinisa Razzoq so‘fi qizi harbiy sudning hukmi bilan yetti yil sibir qilindingiz. Norozi bo‘lib ariza berishingiz mumkin. (Cho‘lpon “Kecha va kunduz” 270-bet. www.ziyouz.com kutubxonasidan)

Shuningdek, G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida “aravakash” so‘zi uchraydi:

“... Bolani ayting-a, bolani, nabiraginangizni ayting-a, xo‘jayin. Badal **aravakashingiz** bor-ku, quyib qo‘yganday o‘shaning o‘zginasi...” (“Shum bola” qissasi, 151-bet G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti 1983-y.)

Aravakash va aravaso‘z so‘zlarida ham holat shunday. Bu so‘zlardagi “-soz” va “-kash” so‘z yasovchi qo‘shimchalar fors-tojik tilidagi **كشیدن** (*kashidan*) – tortmoq, tashimoq va **ساختن** – yasamoq, qurmoq fe’llarining hozirgi zamon fe’l negizi shakli orqali o‘zlashgandir.

Shuningdek, o‘zbek tilidagi bir qancha -boz, -shunos, -xo‘r, -kor, -namo, -omuz, -omiz kabi affikslarda ham ushbu holatni kuzatish mumkin. Masalan, o‘txo‘r so‘zi “o‘t yeyuvchi” ma’nosini anglatadi. Bu so‘zdagi -xo‘r affiksi ham **خوردن** (*xo‘rdan*) fe’lining hozirgi zamon fe’l negizi shaklidir. Paxtakor so‘zining lug‘aviy ma’nosi ham “paxta ekuvchi” degan ma’noni bildirib, bu so‘z tarkibidagi -kor affiksi **کاشتن** fe’lining hozirgi zamon fe’l negizidir. O‘zbek tilidagi

molfurush, og'ufurush kabi so'zlar tarkibidagi affiksial morfema ham fors tilidagi فروختن - sotmoq fe'lining hozirgi zamon fe'l negizi shaklidir. Bundan kelib chiqadiki, fors-tojik tilidagi ko'pgina fe'llarning hozirgi zamon fe'l negizi shakllari o'zbek tilidagi so'z yasovchi (ko'proq ot yasovchi) qo'shimcha sifatida o'zlashgan.

Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida halvofurush so'zi "holva sotuvchi" ma'nosida keltirib o'tilgan: "Chuchuk so'z sof ko'ngullarg'a qo'shdur, barcha atfol tab'ig'a muloyim halvofurushdur". ("Mahbub ul-qulub" 49-tanbeh 52-bet www.ziyouz.com kutubxonasidan).

Jumladan, yuqoridagi o'zlashgan affikslardan –boz affiksiga misol bo'luvchi "Homid xotinboz" obrazi ham O'tkan kunlar asarining qahramonlaridan biridir: "Bu yigit yaxshigina davlatmand bo'lsa ham, lekin shuhrati nimauchundir boyligi bilan bo'lmay, "Homid xotinboz" deb shuhratlangan, kishilar Homid orqasidan so'zlashganda uning otiga to'qilgan laqabni qo'shib aytmasalar, yolg'iz "Homidboy" deyish ila uni tanita olmasdirlar". ("O'tkan kunlar" romani 2-bet www.ziyouz.com kutubxonasidan).

Quyidagi jadvalda fors-tojik tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan bir qancha so'zlar keltirilgan. Unda o'zlashmalarning ma'nolari hamda o'zlashish yo'llarini ko'rishingiz mumkin.

O'zbek tilidagi ayrim fors-tojikcha o'zlashmalar jadvali

№	O'zlashgan yetakchi va ko'makchi morfemalar	Fors tilidagi shakl	O'zbek tilidagi ma'nosi	Boshqa misollar
1.	Aybnoma (ayb xati)	نامه (nome)	xat	Murojaatnoma
2.	Mulkdor (mulkka ega)	داشتن-دار (doshtan-dor FHZN shakl)	Bor bo'lmoq, egalik qilmoq	Aybdor Puldor
3.	Aravakash	کش-کشیدن (kashidan-kash FHZN shakl)	Tortmoq, tashimoq	mehnatkash
4.	Soatsoz	ساختن-ساز (soxtan-soz FHZN shakl)	Yasamoq, qurmoq	Aravasoz, suvsuz, mashinasoz
5.	O'txo'r	خوردن-خور (xo'rdan-xo'r FHZN shakli)	Yemoq, ichmoq	Go'shtxo'r, sutxo'r, poraxo'r, g'amxo'r
6.	Molfurush	فروش-فروختن (fo'ruktan-fo'rush FHZN shakli)	Sotmoq	Odamfurush, og'ufurush

Manbalardan fors-tojik tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan 63 ta o'zlashma aniqlandi. Mazkur o'zlashmalardan:

23 tasi **tub leksema**: paxta, kaptar, avra, bazm, barg, baxt, daraxt, hunar, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, bachkana, ozoda, toza, agar, yo, garchi, ham, balli, dod;

15 tasi **sodda yasama leksema**: do‘stona, bazo‘r, chunon, bebaxt, befarosat, noma‘lum, nomahram, hamdo‘stlik, hamfikir, barkamol, kamsuqum, xushmuomala, xushmanzara oilaparvar, vatanparvar;

6 ta “**so‘z+so‘z**” shaklidagi qo‘shma yasama leksema: avra-astar, badbo‘y, badjahl, aybnoma, murojaatnoma, baxtiyor;

19 ta “**ism+FHZN shaklidagi so‘zlar**”: odamfurush, molfurush og‘ufurush, go‘shxo‘r, sutxo‘r, poraxo‘r, g‘amxo‘r, aravasozi, suvsozi, mashinasozi, aybdor, puldor, mehnatkash, aravakash, halvofurush, xotinboz, sartarosh, pillakor, paxtakor.

XULOSA

O‘rganish jarayonida ma‘lum bo‘ldiki, o‘zbek tiliga fors-tojik tilidan o‘zlashgan tub leksemalar hamda “ism+FHZN” shaklidagi o‘zlashmalar boshqa shakllarga nisbatan sermahsulroq. O‘z navbatida, “so‘z+so‘z” shaklidagi o‘zlashmalar esa nisbatan kamroq ekanligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: O‘zbekiston, 1992. – B. 176-177.
2. Abduazizov A. Tilshunoslikka kirish. – T.: Sharq, 2010. – B. 79-80.